

فصلنامه مطالعات شبه قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان
سال هفتم شماره بیست ونهم، زمستان ۱۳۹۵ (صص ۱۴۶-۱۳۳)

آیین های سوگواری در دین هندویی

عبدالحسین لطیفی *

چکیده

در ادیان مختلف بسته به نگرش آن ادیان به آخرت شناسی و فرجام روان فرد در گذشته، آیین های گوناگونی در پیوند با مرگ برگزار می شود که یکی از مهمترین آنها سوگواری است. آیین سوگواری هم کارکردی این جهانی (آرامش بخشی به بازماندگان) و هم کارکردی آن جهانی (سعادت بخشی به روان فرد در گذشته) دارد. این کارکردها در مورد سوگواری در دین هندویی نیز صادق است. لذا با توجه به موضوع حاضر، این نوشتار در پی آن است که اهمیت و جایگاه مرگ و فرجام روان فرد در گذشته از رهگذر برگزاری این آیین ها نزد پیروان دین هندویی را نشان دهد. بر این اساس موضوعات ذیل مورد بررسی قرار می گیرند: شعائر مربوط به پس از مرده سوزی؛ آداب بازگشت به خانه؛ مرحله دوم مرده سوزی یعنی گرد آوری بقایای جسد سوزانده شده و سوزاندن مجدد آنها؛ برگزاری آیین شرادا (ترحیم) و مدت سوگواری. در نتیجه می توان گفت که برگزاری مفصل و دقیق آیین های مربوط به مرگ، علاوه بر آرامش بخشی به بازماندگان، نشان دهنده جایگاه و اهمیت جهان پس از مرگ و اهتمام پیروان دین هندویی به تأمین سعادت روان فرد در گذشته از رهگذر برگزاری آیین های سوگواری است. این نوشتار با روش توصیفی- تحلیلی و بر مبنای شیوه کتابخانه ای انجام پذیرفته است.

کلید واژه: دین هندویی، شعائر، سوگواری، مرگ، فرد در گذشته.

۱- مقدمه

از میان آیین های مربوط به مرگ در دین هندویی، آیین سوگواری از اهمیت ویژه ای برخوردار است. چرا که آمرزیدگی و فرجام نهایی فرد در گذشته علاوه بر اینکه در گرو اعمال فرد در گذشته

استادیار گروه ادیان و عرفان دانشگاه آزاد اسلامی شهر ری Email:Hoseinlatifi@iausr.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۸/۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۸/۱۲

در طول حیات وی است، مرهون برگزاری آیین‌های سوگواری از سوی بازماندگان است. اهمیت چنین آیینی تا به حدی است که عدم برگزاری آن نه تنها می‌تواند مانع سعادت و رستگاری فرد در گذشته شود، بلکه ممکن است باعث شود که روان فرد در گذشته به شکل سرگردان در این جهان باقی بماند و از این رهگذر، همواره در عذاب باشد. لذا برگزاری دقیق و بی کم و کاست این آیین از سوی پیروان دین هندویی از اهمیت و جایگاه خاصی برخوردار بوده است و همواره به برگزاری آن اهتمام می‌ورزند. البته آیین سوگواری علاوه بر کارکرد آن جهانی (سعادت بخشی فرد در گذشته)، کارکردی این جهانی دارد که به بازماندگان فرد در گذشته مربوط می‌شود. یعنی برگزاری آیین سوگواری از رهگذر تخفیف آلام بازماندگان، باعث می‌شود ایشان به تدریج به زندگی عادی بازگردند. همچنین برگزاری این آیین باعث همبستگی خویشاوندان و در صورتی که در سطحی کلان تر برگزار شود، باعث تقویت همبستگی اجتماعی می‌شود. بر این اساس برگزاری آیین سوگواری با در نظر گرفتن کارکردهای آن جهانی و این جهانی آن در درجه بالایی از اهمیت نزد هندوان برخوردار است.

۱-۱- زمینه پژوهش و بیان مسأله

از آن جا که مطالعه و بررسی بعد آیینی هر دین علاوه بر اهل فن، رهگذری قابل فهم برای جمهور مردم است و آیین‌های مربوط به مرگ و پس از مرگ در زمره برجسته ترین شعائر در ادیان به شمار می‌رود، این پژوهش ضمن تبیین آیین‌های سوگواری و مراحل مختلف آن، عهده دار واکاوی مؤلفه‌های تشکیل دهنده این آیین‌ها و نیز نحوه رویکرد بازماندگان فرد در گذشته در دین هندویی است. از این رو که شبه قاره هند به ویژه مهم ترین دین آن، یعنی دین هندویی دارای مشترکات فرهنگی وثیق و عمیق با فرهنگ ایران است، لذا استفاده از ظرفیت های شناخت این دین و فرهنگ از جمله ظرفیت آیینی ضروری به نظر می‌رسد.

۱-۲- اهداف و پیشینه تحقیق

نظر به اینکه مطالعه بعد آیینی ادیان رهگذر شایسته‌ای برای آشنایی هریک از ادیان است، این نوشتار نیز در صدد آن است که با طرح اجمالی شعاعر مربوط به سوگواری در دین هندویی، اولاً گامی هرچند کوچک در راه تحقق این آشنایی بردارد. ثانیاً اهمیت و جایگاه مرگ و فرجام روان فرد در گذشته از رهگذر برگزاری این آیین‌ها نزد پیروان دین هندویی را نشان دهد.

۱-۳- پیشینه تحقیق

تحقیقات و بررسی های زیادی درباره‌ی شعاعر سوگواری در دین هندویی انجام شده است و

کتاب‌های متعددی نیز در این زمینه نگاشته شده که در این مقاله نیز، به عنوان منبع مورد استفاده قرار گرفته است. از سری تحقیقات انجام شده به موارد زیر می‌توان اشاره کرد:

عبدالحسین لطیفی (۱۳۹۳) در مقاله خود (آداب و شعاعر مربوط به مرگ در دین هندویی) به آداب و شعاعر مربوط به احتضار، پس از مرگ، گونه‌های مختلف مراسم تدفین که برای طبقات مختلف اجتماع صورت می‌گیرد و آیین سستی یا همان خودسوزی که برای بیوه فرد متوفی انجام می‌شود پرداخته است. و. ج. ویلکینز (Wilkins W.J.)، (۱۹۷۶) در کتاب خود (هندوئیسم مدرن و رابطه مذهب و زندگی هندی‌ها ی شمال هندوستان) ضمن پرداختن به مراسم تدفین بر این موضوع تاکید می‌کند که برگزاری دقیق آیین‌های مربوط به کفن و دفن به ویژه مرده سوزی و پس از آن مراسم سوگواری از چنان جایگاهی در سرنوشت فرد درگذشته برخوردار است که صرف نظر از اعمال فرد درگذشته برگزاری شعاعر سوگواری در سرنوشت فرد متوفی تاثیر شایان دارد و صرف برگزاری دقیق آیین‌ها، صرف نظر از روح این آیین‌ها و نیات بازماندگان و حتی خود فرد متوفی، در فرجام وی نقش به‌سزایی دارد. سیمن ویتمن (Simon vitman)، در کتاب خود (آیین هندویی) ترجمه علی موحدیان (۱۳۸۲) ضمن پرداختن به آداب احتضار و تدفین به طور گسترده در خصوص شعاعر مربوط به پس از مرده سوزی و سوگواری از جمله شرادا که معمولاً در روزهای خاصی پس از مرده سوزی و پس از آن هر ساله در سالگرد تکرار می‌شود توضیح داده و معتقد است غرض از این مراسم این است که روح فرد درگذشته را قادر سازد بدن روحانی تازه‌ای به دست آورد تا با آن به سعادت برسد.

۳-۱-۳-۱ سوالات تحقیق

پژوهش حاضر متکفل پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها است: ۱- آیین‌های سوگواری در دین هندویی، شامل چه مراحل می‌شود؟ ۲- سوگواری معمولاً در چه مدتی انجام می‌پذیرد؟ ۳- برگزاری آیین‌های سوگواری در دین هندویی، چه کارکردهایی دارد؟

۴-۱-۴-۱ روش شناسی

این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای شیوه کتابخانه‌ای تدوین شده است و در این فرایند کوشش بر این بوده است که حتی الامکان، از منابع معتبر و کاملاً مرتبط استفاده و مطالب مورد نیاز به دقیق‌ترین شکل از آنها استخراج شود.

۲. سوگواری

در ادیان مختلف، میان آیین‌های مربوط به مرگ و پس از مرگ آیینی که همواره مورد توجه قرار می‌گیرد، آیین سوگواری است، که البته در هر یک از ادیان، بسته به باورهای آن دین از عناصر متفاوتی تشکیل می‌شود. این آیین یعنی سوگواری در ادیان و جوامع مختلف کارکردهای مشترکی دارد که از آن میان می‌توان به این موارد اشاره کرد: ۱. کاهش تألمات روحی بازماندگان از رهگذر تخلیه‌ی هیجانات منفی؛ ۲. بازسازی روحیه‌ی بازماندگان و آماده سازی ایشان برای بازگشت به زندگی عادی از طریق مشارکت و همدلی خویشاوندان، بستگان و آشنایان؛ ۳. ایجاد و تقویت همبستگی و همدلی میان خویشاوندان، بستگان و آشنایان و گاه در سطح کلان، همبستگی اجتماعی (Konink Brill, 2001: 138). در دین هندویی که آداب و شعائر مربوط به مرگ و پس از مرگ در آن به طور معتنا بهی مورد توجه قرار می‌گیرد، سوگواری همین کارکردها را دارد، که از خلال عناصر مختلف تشکیل دهنده‌ی این آیین (که اینک بیان خواهند شد) تحقق می‌یابند.

۲-۱- بازگشت به خانه پس از مرده سوزی

با پایان یافتن مراسم مرده سوزی، در حالی که هنوز شعله‌های هیمه کاملاً خاموش نشده است، بازماندگان فرد متوفی بی آنکه به اطراف خود بنگرند، از آنجا دور می‌شوند. روحانی مشرف بر مراسم به هر یک از بازماندگان هفت سنگ می‌دهد، که در راه رفتن به خانه با دست چپ پرتاب کنند. البته در برخی از مراسم، به جای این که بازماندگان سنگ‌ها را در طول راه پرتاب کنند، سه گودال در پشت هیمه کنده و پر از آب می‌شود و بازماندگان سنگ‌ها را در آن می‌افکنند. جمعیت هنگام ترک مکان مرده سوزی، باید از اظهار هر گونه ناراحتی و اندوه خودداری کنند و با سری به زیر افکنده به پندها و داستانهای اخلاقی یکدیگر گوش کنند (Hillenbrandt, 2015: 514). بازماندگان در این مراسم باید تنها یک جامه بپوشند و موهای سر خود را آشفته کنند و بر سر و بدن خود خاک بپاشند (Lok.cit). پس از انجام غسل در کنار سبزه زاری می‌نشینند و به داستانهای یکدیگر گوش می‌کنند و به نیایش می‌پردازند. ایشان تا وقتی در آنجا باقی می‌مانند که نخستین ستاره در آسمان آنجا ظاهر شود و آفتاب غروب کند. آنان پیش از ورود به خانه چند برگ درخت را در دهان گذاشته، می‌جویند. آنگاه دهان خود را می‌شویند و همچنین دهان خود را به آتش نزدیک می‌کنند و از دود آن استنشاق می‌کنند. سپس پای خود را بر روی صخره‌ای قرار می‌دهند و آنگاه وارد خانه می‌شوند (Jolly, 2001: 515). در هنگام ورود به خانه مجری مراسم در حالی که

ظرفی سفالی پر از آب مقدس در دست دارد، پیشاپیش جمعیت حرکت می کند. در درون یا کنار خانه نخستین بخش از مراسم مذهبی برای متوفی برگزار می شود. در این مراسم ملزوماتی از قبیل کوزه، مقداری غلات، برنج پخته شده و غسل فراهم می شود. این مواد خوراکی به روح فرد در گذشته پیشکش می شود (Wilkins, 2003: 388). در عصر همان روز بازماندگان فرد متوفی ظرفهایی از شیر و آب در برابر در خانه قرار می دهند و خطاب به روح فرد در گذشته می گویند: از این (شیر) بنوش و در این (آب) شستشو کن (Op.cit: 389). البته کوزه غذا و ملزوماتی از این دست که جزء لاینفک آیین های سوگواری هندویی است را باید نمادین تلقی کرد. بر این اساس بازماندگان بر این امر تأکید می کنند که فرد در گذشته، همچنان زنده است. نباید از نظر دور داشت که وجود چنین لوازمی که عموماً در جوامع و ادیان مختلف معمول است، ریشه در باورهای کهن دارد. بنا بر این باورهای کهن، فرد پس از مرگ نیز حیاتی شبیه زندگی این جهانی دارد و لذا به لوازم دنیوی محتاج است. چنین باورهایی را میتوان در مصر و چین و... نیز دید (Richard, 1961: 311). خانه فرد متوفی به خاطر مرگ آلوده می شود و این آلودگی بازماندگان را نیز در برمی گیرد، لذا برای رفع این آلودگی باید قربانی خونی تقدیم شود (Richard, 1961: 5). یکی دیگر از راه های دفع ناپاکی آن است که بازماندگان بدن خود را می شویند. این کار علاوه بر دفع ناپاکی فرد متوفی، بر این باور استوار است که بازماندگان با شستن بدن، روح فرد متوفی را که ممکن است به آنها پیوسته باشد از خود برانند. بعضاً برای غسل از موادی که از گاو مقدس حاصل می شود استفاده می کنند. راه دیگر طهارت، آن است که بازماندگان پس از بازگشت از مراسم تدفین یا مرده سوزی بدن و به ویژه پاهای خود را به آتش نزدیک می کنند، به گونه ای که حرارت آتش با بدن آنها تماس پیدا کند. یکی دیگر از راه های دفع ناپاکی یا شأمت حاصل از مرگ آن است که برهمن در خانه ی فرد متوفی غذا بخورد تا بدین واسطه این ناپاکی رفع شود. به بیان بهتر فرد برهمن با روحانیت خود شأمت مرگ را درخود هضم می کند. یکی دیگر از راه های طهارت از ناپاکی ناشی از مرگ، آن است که بازماندگان موی سر خود را بسترند. این عمل ظاهراً بر این باور مبتنی است که فرد بازمانده از رهگذر ستردن موی خود ناپاکی را که با موهای او عجین شده است از خود دور می کند. بعضاً ستردن مو به قصد تقدیم آن از سوی فرد بازمانده به فرد متوفی انجام می پذیرد (Crooke, 2000: 522).

می توان گفت اقدامات مختلف به منظور دفع آلودگی ناشی از وقوع مرگ، از این باور کهن تر در میان جوامع مختلف نشأت می گیرد که روح فرد متوفا می تواند به اشکال گوناگون باعث مزاحمت برای اطرافیان شود و به خانه ایشان آمد و شد کند (Babb, 1979: 172).

۲-۲ - جمع آوری خاکستر و بقایای جسد فرد متوفی

در روز جمع آوری استخوان ها و خاکستر فرد متوفی، خویشاوندان سه بار به گرد این استخوان ها و خاکستر می گردند و قطعاتی از وداها را می خوانند (Williams Monier, 1974: 300). پس از یک یا چند روز بازماندگان به محل دفن استخوانها و خاکستر باز می گردند و آنها را با ظرف مخصوصی از آنجا خارج می کنند و به سوی رودخانه ای که ترجیحاً گنگ باشد حمل می کنند تا در آنجا آنها را به آب رود گنگ بریزند (Lock.cit).

جمع آوری بقایای استخوان های فرد متوفی ترجیحاً در روزی انجام می شود که آن روز جزء روزهایی است که شب آن جزء شب های تاریک ماه به حساب می آید یا ماه در آن پر فروغ نیست. برای جمعآوری این استخوانها در صورتی که فرد متوفی مرد باشد یک مرد به این کار گمارده می شود و در صورتی که زن باشد، برای این کار یک زن متعهد انجام کار می شود. این فرد استخوانها را یک به یک و بدون هیچ گونه سر و صدایی با انگشت شست و انگشت حلقه می گیرد و در ظرف مخصوص قرار می دهد. سپس در منطقه ای خالی از سکنه حفره ای ایجاد می کند و آن ظرف را در آن حفره قرار می دهد. در بعضی از مذاهب هندویی مراسم مرده سوزی دومی نیز برای فرد متوفی انجام می شود. یعنی استخوانهای باقیمانده از جسد فرد متوفی را می گویند و به صورت گرد در می آورند آنگاه آن را با کره در می آمیزند و به آتش می سپارند. خاکستر بر جای مانده از آن را در زنبیل کهنه ای می ریزند و به طرف جنوب یا جنوب غرب حمل می کنند و در منطقه ای بی آب و علف می پراکنند (Art.cit: 515). در غالب مواردی که خاکستر و بقایای استخوان های جسد را به رودخانه ای مقدس به ویژه گنگ می ریزند، این دعا خطاب به رود گنگ از سوی بازماندگان خوانده می شود: "مادرم گنگ، من در برابر تو زانو می زنم و تعظیم می کنم. بر بنده ی خود رحمت آور. چه کسی می تواند فضایل تو را که فراتر از ادراک بشری است برشمارد. تنها برهمای بزرگ می تواند بخشی از آن را توصیف کند. در شرایطی که گناهکارترین انسان ها با آوردن نام تو از گناهان مبرا می شوند، همگان امیدوار به بخشایش از سوی تو هستند. کسی که بر ساحل تو غسل کند نه تنها خود را نجات می دهد، بلکه باعث نجات نیاکان خود، نیاکان مادر و نیز نیاکان همسر خود می -

شود (Wilkins, 2003: 372). کسی که به گنگ بیندیشد حتی اگر فرسنگ ها از آن دور باشد در آن لحظه درهای آسمان به سوی او گشوده می شود. فرد اگر در لحظه ی مرگ در اندیشه ی گنگ باشد به بهشت شیوا خواهد رفت. اگر کسی مرتکب گناهان بزرگی همچون کشتن گاو، کشتن برهمن و کشتن گورو (استاد یا مرشد) و نیز استعمال مسکرات، مرتکب شود، در صورتی که با نیت طلب عفو، وارد آب های گنگ شود می تواند امیدوار به بخشایش باشد (Op.cit: 373).

امروزه آیین مربوط به جمع آوری خاکستر و بقایای استخوانهای جسد با تفاوتی برگزار می شود که اجمالاً به بیان آن می پردازیم: صبح فردای روز مرده سوزی، مجری مراسم به اتفاق دیگران به محل مرده سوزی می رود تا خاکستر بر جای مانده را که در سینی یا مجمعی فلزی قرار داده شده است جمع آوری کند. فرد مجری مراسم سه بار به ترتیب آب و بعد شیر بر روی خاکستر می پاشد. سپس استخوان های سر، گردن، سینه، ستون فقرات، کفل و پا را می گیرد و درون ظرفهایی قرار می دهد و خاکستر را نیز در ظرفی می گذارد. افراد شرکت کننده در این مراسم باید آب همراه خود داشته باشند تا در کنار محل مرده سوزی و نیز در کنار رودخانه ای که خاکستر و استخوانها را به درون آن می اندازند غسل کنند و لباس های ایشان نمناک باشد. در خلال مراسم جمع آوری خاکستر و استخوانها افراد باید نام شیوا و خدایان دیگر به ویژه خدایانی که فرد متوفی در طول زندگی خود، نام ایشان را ذکر می کرده است بر زبان جاری کنند. پس از آنکه خاکستر و استخوانها در ظرف های جداگانه جمع آوری شد شخص مجری باید همه آن ظرف ها را در ظرف سفالی بزرگی قرار دهد و آن را از آب و شیر پر کند. اگر این مراسم در کنار رودخانه یا دریا انجام شود، مجری مراسم باید با در دست داشتن خاکستر و استخوانها وارد آب شود و تا وقتی که آب به سینه ی او برسد، در آن پیش برود. در خلال انجام این کار او باید به خورشید بنگرد و یا به سمت شرق بگردد و زیر لب از خدایان بخواهد رحمت خود را شامل فرد درگذشته کنند. آنگاه همگی غسل می کنند و دعا می خوانند (Penelope, 2004: 254).

از جمله دعاهایی که می خوانند، این قطعه از ریگ ودا است: "به نزد مادر بزرگ خود، زمین بازگرد. مادر بزرگ مبارک تو باشد که به سان دوشیزه ای جوان از تو استقبال کند و از تو در برابر تباهی حمایت و محافظت کند" (Williams, 1974: 284).

جایگاه منحصر به فرد آب، رودخانه و دریا در دین هندویی از این باور نمادین ناشی می شود که آب باعث طهارت و در نهایت آمرزش روح فرد درگذشته می شود. این امر در مورد رود گنگ، بیشتر و به طور خاصی مورد تأکید است، چرا که هندوان معتقدند سرچشمه رود گنگ در آسمان

است و بنا بر این مقدس به شمار می آید. بر اساس چنین اعتقادی، هر کس با نیت آموزش وارد این رود شود یا اگر جسد یا بقایای جسد کسی را وارد آن کنند یا به آن بسپارند، او آمرزیده خواهد شد (Macculloch, 1962: 221).

۲-۳- شرادا (Shraddha)

از میان آیین‌های عزاداری آنچه از همه مهمتر است و برگزاری آن برای بازماندگان الزامی است شرادا نام دارد. غرض از برگزاری شرادا این است که روح درگذشته را قادر سازند، بدن روحانی تازه‌ای به دست آورد تا با آن فرارود. این آیین که به شکل جمعی و معمولاً با حضور خویشاوندان دور و نزدیک برگزار می‌شود، غالباً در روز جمعآوری خاکستر و بقایای جسد برگزار می‌شود، هرچند در بعضی موارد لزوماً در این روز انجام نمی‌پذیرد و یکی از روزهای عزاداری و یا روز دهم و دوازدهم از عزاداری انجام می‌گیرد. و پس از آن همه ساله این کار تکرار می‌شود (Penelope, 2004: 255).

شرادا در حقیقت دو کارکرد دارد. یکی اینکه مایه‌ی شرف، افتخار و منزلت بازماندگان فرد متوفی می‌شود؛ و دیگر این که سعادت جاودان را برای ایشان و فرد درگذشته در آن جهان تضمین می‌کند (Williams, 1974: 304). از عناصر تشکیل دهنده مراسم شرادا، علاوه بر خیرات می‌توان به روزه داری و پرداخت پول به برهمنان یا همان روحانیان هندویی اشاره کرد (Lok.cit) در هنگام برگزاری آیین شرادا سه آتش با حضور چند روحانی بر افروخته می‌شود. هر قدر برگزاری مناسب‌تر باشد، به همان نسبت عده روحانیان افزایش می‌یابد. حضور روحانیان معمولاً بدین نحو است که روحانی نخست مسئول خواندن سرودهای دینی از روی ریگ وداست، روحانی دوم اشعاری از ساما ودا قرائت می‌کند، روحانی سوم به نثار کردن نذورات می‌پردازد، در حالی که روحانی دیگری بر جریان امور نظارت می‌کند (شاتوک، ۱۳۸۱: ۶۴). شرادا باید از سوی پسر بزرگ یا نوه پسری بزرگ یا برادرزاده و یا نزدیک‌ترین خویشاوند ذکور برگزار شود و در صورت عدم وجود هیچ یک از این خویشاوندان ذکور، نزدیک‌ترین زنان خویشاوند، متکفل برگزاری شرادا می‌شوند. در صورتی که خویشاوند زن نزدیک نیز وجود نداشته باشد، هر کس که از متوفی ارث می‌برد، متعهد برگزاری شرادا می‌شود. تأکید بر برگزاری شرادا برای فرد متوفی از این روست که برگزاری چنین آیینی موجب ورود فرد درگذشته به گروه نیاکان سعادت‌مند و در نهایت برخورداری وی از سعادت می‌شود؛ برگزار نشدن چنین مراسمی می‌تواند موجب محرومیت فرد متوفی از چنین سعادت‌ی شود (Williams, 1974: 459). برگزاری مراسم شرادا به نسبت

قدرت یا ضعف مالی متوفی و بازماندگان وی می‌تواند بسیار گسترده و یا بسیار ساده باشد و در حقیقت برگزاری این رسم از گستردگی یا سادگی آن مهم‌تر است (Op.cit: 467). مراسم شرادا که معمولاً با دعوت قبلی صورت می‌گیرد، از صبح آغاز می‌شود و تا بعد از ظهر ادامه می‌یابد. میهمانان پس از ورود، بر اساس طبقه یا رتبه بر سر جای خود قرار می‌گیرند. سپس پسر بزرگ یا کسی که متکفل برگزاری شرادا است، مراسم را رسماً آغاز می‌کند و روحانی مشرف بر مراسم قطعاتی از ساما ودا (یکی از وداهای چهارگانه و معمولاً کتابی آیینی است) را می‌خواند. آنگاه چند زن در حال آواز خواندن یا نوحه سرایی وارد مجلس می‌شوند. در اواسط مراسم، از حاضران با غذا و میوه پذیرایی می‌شود. کمی پیش از خاتمه مراسم، روحانی یا روحانیان مشرف بر مراسم از سوی حضار پیشکشی‌ها و نذوراتی دریافت می‌کنند (Op.cit: 407). باور هندوان آن است که پیشکش های غذایی که در طول حیات متدینانه اهدا شده است؛ در بقای متوفی پس از مرگ نقش مهمی دارد، تو گویی آن شخص اندوخته‌ای از غذا برای مصرف پس از مرگ در آن جهان ذخیره می‌کند. بر این اساس، پیشکشی‌هایی که از سوی بازماندگان به روحانیان حاضر در مجلس تقدیم می‌شود، مکمل آن ذخیره آیینی تلقی می‌شود (Richard, 1961: 168). در طول یک سال پس از درگذشت فرد، دوازده بار مراسم شرادا (معمولاً ماهی یک بار) انجام می‌پذیرد (Wilkins, 2003: 393). همان گونه که گفته شد نخستین شرادا بلافاصله پس از برگزاری مراسم مرده سوزی برگزار می‌شود که اهمیت شایان توجهی دارد (Williams, 1974: 278). در غروب آفتاب همان روز (یعنی پس از برگزاری مراسم شرادا) مجری مراسم چراغی که سوخت آن روغن کنجد است بر می‌افروزد و در فضای باز و زیر درختی قرار می‌دهد. اگر این امر امکان پذیر نباشد چراغ را در گوشه‌ای از خانه می‌گذارد. این چراغ باید در طول ده روز یا هر مدتی که مراسم عزاداری ادامه می‌یابد، بر افروخته بماند. بازماندگان با پاشیدن آب در اطراف این چراغ نیایش می‌کنند: "ای آنکه در تاریکی وحشت آفرین محاط شده‌ای، من با این چراغ تو را از تاریکی بیرون می‌آورم." پس از آن نام خدایان را ذکر می‌کنند (Richard, 1961: 168).

در صورت امکان در عصر یا غروب همان روز از یک فرد روحانی یا فرهیخته دعوت می‌شود که به خانه بیاید و راجع به موضوعات مربوط به مرگ و جهان برای ایشان موعظه کند و از پوچ بودن جهان بگوید و توضیح دهد که انسان از عناصر مختلف تشکیل می‌شود و با مرگ، آن عناصر به کیهان باز می‌گردند، پس جای تأسف و زاری نیست و آنچه مهم است حرکت درست در چارچوب تناسخ است (Lok.cit).

طبق نظر هندوان گردونه تناسخ و تولدهای مکرر در جهان پر از رنج و محنت تا زمان دستیابی به موکشه یعنی رهایی که مرتبه روحانی کمال محض است همواره ادامه خواهد داشت. به تعبیر دقیق‌تر موکشه زندگی ابدی است که در آن روح از همه آلام و رنج‌های دنیوی آزاد می‌شود و ماهیت روحانی و اصلی خود را باز می‌یابد. رسیدن به موکشه یا مرحله رهایی به یکی از سه طریق معرفت، عدم دلبستگی به دنیا و بندگی خدا میسر است. به نظر برخی معتقدان به تناسخ، تولد دوباره یا بازگشت مجدد انسان‌ها به این جهان بر حسب نوع اعمال گذشته‌شان ممکن است به یکی از چهار صورت زیر باشد:

حلول روح شخص متوفی در جامدات (رسخ)

حلول روح شخص متوفی در نباتات (فسخ)

حلول روح شخص متوفی در حیوانات (مسخ)

حلول روح شخص متوفی در انسان‌ها (نسخ یا تناسخ)، (تیواری، ۱۳۸۱: ۷۴).

در صورتی که بازماندگان فرد در گذشته آیین شرادا را عامدانه انجام ندهند این عدم برگزاری ۲ نتیجه به همراه می‌آورد. اولاً باعث آن می‌شود که فرد در گذشته آمرزیده نشود و به سعادت نرسد و ثانیاً موجب آن می‌شود که افراد از هرگونه پیشرفت و کامیابی در زندگی این جهانی باز بمانند (Richard 1961: 225).

۲-۴- مدت سوگواری

دوره سوگواری ده روز به طول می‌انجامد. سوگواران در این ده روز نباید گوشت، نمک و عطریات استفاده کنند. ایشان در این مدت باید هر روز استحمام کنند و ترجیحاً از کمترین مواد شوینده استفاده کنند. در این مدت هر گونه پخت و پز در خانه ممنوع است و غذاها باید از خانه خویشاوندان آورده شوند. ایشان باید از تعارفات و خوش آمدگویی‌ها بپرهیزند و میهمانان باید از هر گونه مزاح و بزله‌گویی امتناع کنند. چنانچه به هر دلیلی این امکان وجود نداشته باشد که عزاداران این دوره ده روزه را رعایت کنند، دست کم این دوره عزاداری باید سه روز ادامه یابد (Richard, 1961: 168). در طول این دوره (ده روز) بازماندگان به دفعات انواع خوراکی‌ها و نوشیدنی‌ها را به منظور آمرزش روح فرد در گذشته خیرات می‌کنند (Wilkins, 2003: 390).

در صورتی که به جای ده روز، سه روز عزاداری کنند ده وعده غذایی که باید در طول ده روز داده شود، در سه روز انجام می‌پذیرد، به طوریکه در روزهای اول و سوم هر یک سه وعده و در روز دوم، چهار وعده خوراکی و نوشیدنی خیرات می‌شود. در مواردی هم که این مدت سه

روزه در یک روز خلاصه می‌شود باید تمام وعده‌های ده گانه در همان روز خیرات شود. خویشاوندان فرد متوفی تا درجه ششم باید سه روز یا دست کم یک روز روزه بگیرند؛ اما خویشاوندان نزدیک باید تا وقتی که عزاداری ادامه دارد (که معمولاً سی روز است) ساعاتی از هر شبانه روز را روزه بگیرند (Op.cit: 391).

مرگ باعث ناپاکی اطرافیان فرد متوفی می‌شود که با جسد او تماس داشته‌اند. این ناپاکی بسته به مذاهب مختلف از یک تا ده روز طول می‌کشد و آداب و احکام خاصی دارد. این آداب و احکام بعضاً سلبی هستند که از جمله آن می‌توان به این موارد اشاره کرد: ممنوعیت ستردن موی سر و بدن، ممنوعیت مطالعه ودا ها. همچنین برخی از آداب ایجابی هستند مانند: تقدیم برخی از پیشکشی‌های دینی از قبیل یک ظرف برنج در شب اول پس از مرگ فرد متوفی و نیز تقدیم شیر و آب و افشاندن عطریات و روشن کردن چراغی که به منزله راهنمای روح فرد متوفی در گذر از تاریکی موحش عمل می‌کند و راه او را برای رسیدن به قلمرو ایمن روشن می‌کند) (Hillenbrandt, 2015: 515). در طول این مدت، بازماندگان نزدیک فرد متوفی نباید از خانه خارج شوند و به فعالیت‌های اجتماعی بپردازند (Richard, 1961: 154).

در واپسین روز عزاداری، خویشاوندان نزدیک شستشو می‌کنند و جامه‌های نو می‌پوشند و به نظافت منزل و لوازم آن می‌پردازند. آنگاه مجری مراسم سر و بدن خود را با روغن مقدس تدهین می‌کند (Wilkins, 2003: 391). در پاره‌ای موارد، روز بعد از خاتمه عزاداری بنا بر شأن و منزلت خانواده یک، سه و یا بیش از سه گاو را تقدیس می‌کنند و به چرا می‌برند؛ اما این رسم رایج نیست. این کار نشان احترام گذاشتن به خدای شیوا است؛ چراکه گاو نزد شیوا عزیز و محترم است (Op.cit: 393). علاوه بر این، کارهای دیگری به منظور خاتمه عزاداری و بازگشت به زندگی عادی انجام می‌پذیرد. این کارها از این قرارند: آیین تطهیر، بر افروختن آتش به منظور ایجاد آرامش برای بازماندگان و فرد درگذشته، دعوت رسمی از بازماندگان برای بازگشت به زندگی آرام و پرهیز از اندیشیدن به مقوله مرگ و سوگواری، غسل و شستشو، و پوشیدن جامه‌های نو. در عصر آن روز جشنی برگزار می‌شود و در آن چیزهایی از قبیل کنجد، نمک، طلا، نقره و پول خیرات می‌کنند (Richard, 1961: 168). در حقیقت می‌توان گفت در مدت سوگواری، بازماندگان بیش از این که به شیون و زاری بپردازند، به اموری همچون عزلت نشینی در خانه، خواندن نیایش و ذکر خدایان، اطعام خویشاوندان و و امتناع از پرداختن به برخی امور که موقتاً برای ایشان ممنوع به حساب می‌آید، مکلف می‌شوند. این امور معمولاً در آرامش و سکوت صورت می‌پذیرد. به تعبیر

دیگر می‌توان گفت دوره سوگواری در این دین، تحت تأثیر روحیه و مشرب متسامحانه هندویی و نیز اعتقاد به امکان بازگشت مجدد فرد در گذشته به حیات این جهانی یعنی تناسخ، بیش از آن که با غم و اندوه همراه باشد، با نیایش، خلوت نشینی و اطعام سپری می‌شود. در پایان ذکر این نکته ضروری است که آداب و شعائر مربوط به مرگ و پس از مرگ اصالتاً مرد محور است؛ اما درباره ی زنان نیز برگزار می‌شود (Bufs, 2007: 702).

۳. بحث و تحلیل

با تدقیق در نحوه برگزاری آیین‌های سوگواری و مراحل و الزامات آن، این نکته آشکار می‌شود که یکی از جدی‌ترین و دقیق‌ترین نظامات سوگواری مربوط به دین هندویی می‌شود. برای این امر یعنی جدیت در برگزاری این آیین‌ها و مراحل آنها می‌توان دو علت را در نظر گرفت که اجمالاً به طرح آنها می‌پردازیم:

۱. با مقایسه ادیان ابتدایی و ادیان مترقی، می‌توان دریافت که سوگواری در ادیان کمتر توسعه یافته یا همان ابتدایی، آیینی تر و به تعبیری صوری تر است. چرا که عناصر و مؤلفه های سوگواری در این گونه ادیان بیش از آن که جنبه روحانی و معنوی داشته باشد، بعدی نمادین دارد. بر این اساس، بازماندگان برگزاری دقیق و جدی این آیین‌ها را حتی در مواردی بیش از اعمال فرد در گذشته در طول حیات خود، ضامن رستگاری وی می‌دانند. دین هندویی نیز چون به لحاظ الهیاتی و جهان بینی تا حد قابل توجهی بر بنیادهای ابتدایی مبتنی است، از چنین نظام آیینی در سوگواری برخوردار است.

۲. دین هندویی مانند دیگر ادیان شبه قاره، کم و بیش ریاضتی به حساب می‌آیند. در نظام هایی از این دست، التزام به اجرای آیین‌ها امری مهم و غیر قابل انکار است و این اهمیت تا به حدی است که معنا و هدف در گرو التزام دقیق به صورت آن یعنی همان آیین است. بنابراین، برگزاری دقیق صوری آیین‌های سوگواری در دین هندویی نیز از این قاعده مستثنی نیست و به نیکویی در آنها منعکس شده است.

بنا بر آنچه گفته آمد، می‌توان گفت که روح و فضای حاکم بر برگزاری آیین‌های سوگواری در دین هندویی بیش از آن که زاری و ماتم باشد، اهتمام به اجرای دقیق و مو به موی شعائر و عزلت گزیدن و ریاضت کشی است.

۴. نتیجه

براساس آنچه گفته آمد، می‌توان نتیجه گرفت که برگزاری آیین‌های مربوط به سوگواری در دین هندویی بیش و پیش از آن‌که تامین کننده سعادت فرد درگذشته باشد، در حال بازماندگان مؤثر است. به طوری که می‌تواند باعث تخفیف آلام ایشان شود و فصل جدیدی در زندگی ایشان بگشاید و همچنین باعث ایجاد همبستگی بیشتر میان خویشاوندان شود. البته نمی‌توان از اهمیت کارکرد آن جهانی سوگواری غافل بود و این اهمیت تا به حدی است که به نظر هندوها عدم برگزاری این آیین‌ها از سوی بازماندگان باعث می‌شود، حتی اگر فرد درگذشته در طول حیات خود پرهیزکار بوده باشد نتواند به سعادت کامل نایل آید، لذا هندوان همواره می‌کوشند که آیین‌های مربوط به مرگ و از جمله سوگواری را به شایسته‌ترین و دقیق‌ترین شکل آن برگزار کنند و آن را امری غیر قابل انکار و اغماض می‌دانند.

منابع

۱. تیواری کدارات، *دین شناسی تطبیقی*، ترجمه مرضیه {لوئیز} شنکایی، تهران، سمت، ۱۳۸۱.
۲. سیبل شاتوک، *دین هندو*، ترجمه حسن افشار، تهران، نشر مرکز، ۱۳۸۱.
- 3- Babb, Lawrence A., **The Divine Hierarchy: Popular Hinduism In Central India**, Columbia University Press, New York And London, 1975
4. Bufs, Johanna, «Death», **Encyclopedia of Theology and Religion**, Ed. Hans Dieter Betz, Brill, London. Boston, Vol.3, 2007 .
5. Crooke, W., «Death and Disposal Hindu», **the Hindus Encyclopedia of Hinduism**, Ed. Subodh Kapoor, Cosmo Publications New Delhi, Vol.2, 2000.
6. Hillenbrandt, A., «Death and Disposal, Hindu», **the Hindus Encyclopedia of Hinduism**, Ed. Subdh Kapoor, Cosmo Publications, New Delhi, Vol.2, 2015 .
7. Holck, F.H., «Death and Eastern Thought», **Abingdon Press**, Nashville and New York, 1953.
8. Jolly Julius, **The institution of Vishnu**, *SBE*, Cosmo Publications, New Delhi, Vol. 30, 2001.

9. Konink, Brill Lijke, **Funeral And Burial**, New Delhi Metzler Lexikon Religion, Vol.1, 2001.
10. Macculloch, J.A., «Adultery», **Encyclopedia Of Religion And Ethics**, Ed. James Hastings, Charles Scribner's, Edinburgh, Vol.1, 1962.
11. Penelope, Dransart, «Death Rituals», **Encyclopedia of Religious Rites, Rituals, and Festivals**, Ed. Frank A. Salamone, Routledge, London, 2004.
12. Richard , A, «**Death & Beyond**», Encyclopedia of Hinduism, Ed, Constance A.Jones and James D.Ryan, in fobase Publishing, New York, Vol.2, 1961.
13. Richard , A., «Death, the After Life & other Lost Things», **Encyclopedia of Hinduism**, Ed., Constance A.Jones And James D.Ryan, In fobase Publishing, New York, Vol.2, 1961
14. Richard, A., «Funeral Rites», **Encyclopedia of Hinduism**, Ed., Constance A.Jones and James D.Ryan, in fobase Publishing, New York, Vol.2, 1961.
15. Richard ,A., «Hindu Samskaras», **Encyclopedia of Hinduism**, Ed., Constance A.Jones and James D.Ryan, in fobase Publishing, New York, Vol.2, 1961.
16. Wilkins, W.J., **Modern Hinduism: Being an account of the religion & life of the Hindus in Northern India**, Cosmo Publications, New Delhi, Vol.2, 2003.
17. Williams, Monier, M.A., C.I.E, **Religious Thought and Life in India**, Mehra Offset Press, Delhi, 1974.